

Θεόφραστος Γέρου: Ένας παιδαγωγός της θεωρίας και της πράξης¹

Ιγνάτιος Καράμηνας
Εκπαιδευτικός Π.Ε., M.Ed.,
Δρ Διδακτικής Μεθοδολογίας ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Αθηνών

Ευαγγελία Ψάλτη
Εκπαιδευτικός Π.Ε.,
M.Ed., Υπ. Δρ ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Αθηνών

1. Εισαγωγή

Ο Θ. Γέρου γεννήθηκε στις 14 Ιουλίου 1916 στην Αγιάσο της Λέσβου, «σε ένα σπίτι αγροτικό σε μια όμορφη ορεινή κωμόπολη», όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο ίδιος. Ο πατέρας του ήταν αγρότης, ενώ η μητέρα του ασχολούνταν με το σπίτι και με την ανατροφή των παιδιών της (Γέρου, 1961: 50). «Τι μπορώ να πω για τους γονείς μου άλλο από απέραντη εγνωμοσύνη σε δύο απλούς ανθρώπους που έζησαν με στέρηση για να μπορέσουν να μας μεγαλώσουν», αναφέρει ο ίδιος σε συνέντευξή του στον Α. Κουτζαμάνη, στο περιοδικό Παιδαγωγικό Βήμα Αιγαίου, τον Οκτώβριο του 1995 (Γέρου, 1995: 8).

Και οι δύο γονείς του αγαπούσαν τα γράμματα και σέβονταν τους γραμματισμένους ανθρώπους. Ο πατέρας του, αν και αγρότης, γνώριζε να διαβάζει και αυτός του μετέδωσε «με τρόπο σοβαρό» την αγάπη για το βιβλίο (Γέρου, 1961: 65). Σκηνές όπως αυτή του πατέρα του με τα ροζιάρικά του χέρια να φυλλομετράει το μοναδικό βιβλίο του πατρικού του σπιτιού, τον Δαμασκηνό, είναι βαθιά ριζωμένες μέσα του. Το βιβλίο αυτό αποκτούσε στα παιδικά του μάτια μια μαγεία και ένα μυστήριο που ήθελε και ο ίδιος να ανακαλύψει. «Γι' αυτό και όταν έλειπε ο πατέρας μου, ανέβαινα πάνω σε ένα σκαμνί και το έπαιρνα απ' το ράφι. Ήταν βαρύ και για να το κατεβάσω το ακουμπούσα πάνω στο στήθος μου, όπως ακουμπούσε ο παπάς το εναγγέλιο πριν απ' το «Σοφία Ορθοί». Καθόμουν μέσα στο τζάκι και το φυλλομετρούσα», αναφέρει χαρακτηριστικά (Γέρου, 1961: 65-66).

Η μητέρα του καθόριζε άμεσα την επιλογή του επαγγέλματός του. «Η μητέρα μου με μεγάλωνε για να με κάνει δάσκαλο», αναφέρει ο ίδιος σε ένα από τα

¹ Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε στο 3ο Διεθνές Συνέδριο με θέμα: «Ιστορία Εκπαίδευσης», που διοργανώθηκε από το Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης του ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Πατρών και πραγματοποιήθηκε στην Πάτρα από 1 έως 3-10-2004.

βιβλία του (Γέρου, 1961: 66). Η μητέρα του είχε δύο αδελφια δασκάλους, αγαπούσε αυτό το επάγγελμα και σεβόταν όσους το ακολουθούσαν. Η ίδια δεν πήγε σχολείο, αλλά αυτό δεν την εμπόδισε να γίνει σωστή μητέρα και να βοηθήσει τα παιδιά της (Γέρου, 1995: 8).

Το 1922 φοιτά στο εξατάξιο Δημοτικό Σχολείο Αγιάσου και στη συνέχεια στο Σχολαρχείο (διάρκειας 2 ετών) της ίδιας πόλης. Χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου ήταν η προσφυγιά από τα απέναντι Μικρασιατικά παράλια. Ο ίδιος αναφέρει: «*Απ' όλους τους δασκάλους μου θυμούμαι το Γιάννη Στυλιανίδη, πρόσφυγα από τη Σμύρνη, απόφοιτο της Ευαγγελικής Σχολής. Κοντά του ένωσα τον πόνο της προσφυγιάς. Πάντα μας μιλούσε για την Μικρασιατική Καταστροφή, για το σχολείο του που το έκαψαν οι Τούρκοι, για τη θλίψη του, που γινόταν και δική μου θλίψη*» (Γέρου, 1995: 8).

Στα δεκατέσσερα χρόνια του ήρθε στη Μυτιλήνη για να συνεχίσει την Γ' Γυμνασίου. Η μετάβασή του στο «*τρανό χωριό*», τη Μυτιλήνη, δεν ήταν ένα ασήμαντο γεγονός. Ήταν μια σημαντική αλλαγή στη ζωή της οικογένειάς του, καθώς και μια πρόσθετη οικονομική επιβάρυνση για τους γονείς του. Ο ίδιος έφερε στη Μυτιλήνη τις εμπειρίες και τις μορφωτικές συνήθειες της Αγιάσου. Οι συνθήκες τις οποίες κλήθηκε να αντιμετωπίσει στο Γυμνάσιο δεν ήταν ιδιαίτερα εύκολες, αφού το μεγάλο πλήθος των μαθητών δεν επέτρεπε στον δάσκαλο να ασχοληθεί με κάθε παιδί ξεχωριστά, ενώ η επαφή με πολλούς δασκάλους «*κλόνισε*», όπως ο ίδιος αναφέρει, την εμπιστοσύνη στις δυνάμεις του. «*Ο μαθηματικός με φόβισε. Ο φιλόλογος μίλησε στην ψυχή μου*», αναφέρει χαρακτηριστικά (Γέρου, 1995: 13).

Όταν ήταν μαθητής της Δ' Γυμνασίου πληροφορήθηκε την ίδρυση του Πεντατάξιου Διδασκαλείου της Μυτιλήνης, με Διευθυντή τον Ευάγγελο Παπανούτσο, τον άνθρωπο που, όπως αναφέρει ο ίδιος, τον οδήγησε στην επιλογή του καλού βιβλίου. Ο Ε. Παπανούτσος μπορούσε μέσα από την επαφή των μαθητών του με τη δραματική τέχνη, τη λογοτεχνία και τις εικαστικές τέχνες να εξασφαλίσει την πρόσβασή τους στα μονοπάτια της γνώσης (Γέρου, 1995: 13).

Η ίδρυση του Διδασκαλείου αποτελούσε λύση για τα οικονομικά της οικογένειας του Θ. Γέρου, αφού του παρείχε τη δυνατότητα να σπουδάσει. Αρχισε να λειτουργεί το Δεκέμβριο του 1931. Ήταν ένα σχολείο διαφορετικό, που κατόρθωσε να επηρεάσει την κοινωνία των πνευματικών ανθρώπων της Μυτιλήνης και να καθορίσει μια περίοδο ιδεολογικής διαπάλης, όπου οι συγκρούσεις ήταν καθημερινές και ο καθένας καταλάβαινε ότι κάτι ετοιμάζεται (Γέρου, 1995: 9).

Η «*σκόπιμη*» μετάθεση του Ε. Παπανούτσου από το Διδασκαλείο της Μυτιλήνης στη νεοϊδρυθείσα Παιδαγωγική Ακαδημία της Αλεξανδρούπολης, με αιώτερο στόχο τη διακοπή του δημιουργικού του έργου, αποτέλεσε αφορμή διαμόρφωσης του ιδεολογικού κόσμου του Θ. Γέρου (1934-36). Ο ίδιος μαζί με μια ομάδα σπουδαστών οργάνωσαν κάποια φροντιστηριακά μαθήματα, στα οποία δίδασκαν οι ίδιοι. Αυτά λειτουργούσαν παράλληλα με τα μαθήματα που γίνονταν στο Διδασκαλείο. Ο Θ. Γέρου και οι υπόλοιποι της ομάδας ασκούσαν κριτική

στα μαθήματα του Διδασκαλείου, ενώ παράλληλα βάδιζαν πάνω στα χνάρια της δουλειάς του Ε. Παπανούτσου. *«Αυτό το παράλληλο σχολείο ήταν το καλύτερο σχολείο της σταδιοδρομίας μου»*, αναφέρει ο Θ. Γέρου (Γέρου, 1995: 10).

Το 1937 καλείται να υπηρετήσει τη θητεία του σε μια περίοδο αρκετά σκληρή (Κυβέρνηση Ι. Μεταξά). Μοναδική διέξοδο αποτελεί η μελέτη της λογοτεχνίας και της ποίησης. Το 1939 παντρεύεται την πρώτη του γυναίκα, Ευσεβεία Κιουκτσή, δασκάλα στο επάγγελμα, και αποκτούν το πρώτο τους παιδί. Το 1940 όμως ο πόλεμος και η επιστράτευση δυσχεραίνουν τις ήδη δύσκολες συνθήκες διαβίωσης.

Το 1941 προσπαθεί να σταθεί στο πλευρό της οικογένειάς του και να τη συντηρήσει. Με τη συμπαράσταση της γυναίκας του κατορθώνουν να επιβιώσουν. Το 1944, με το τέλος της κατοχής, προσπαθεί, αν και τραυματισμένος, να ανακτήσει την αισιοδοξία του για το μέλλον. Ο εμφύλιος, όμως, και τα χρόνια ταπείνωσης και εξευτελισμού που ακολούθησαν δεν άφηναν περιθώρια για αισιοδοξία.

Το 1950-52, με τον τερματισμό του εμφυλίου, ο Θ. Γέρου απέκτησε ακόμη δύο παιδιά. Ήταν ήδη 35 ετών και, όπως λέει χαρακτηριστικά, *«ξαφνικά συνειδητοποίησα ότι έχανα και την τελευταία ευκαιρία για την προσωπική μου εξέλιξη»* (Γέρου, 1995: 14).

Με την συμπαράσταση της γυναίκας του, η οποία *«στήριξε το όνειρό του, που προσέγγιζε την ουτοπία»* (Γέρου, 1995: 14), το 1952 συμμετέχει στον πρώτο διαγωνισμό του ΙΚΥ για τριετείς μεταπτυχιακές σπουδές στο εξωτερικό, στον οποίο πετυχαίνει και κερδίζει την υποτροφία. Θα χρειαστεί όμως ένα χρόνο αναμονής, έως ότου εκδοθεί η εκπαιδευτική του άδεια. Κάτω από αυτές τις συνθήκες το 1953 πηγαίνει στο Πανεπιστήμιο Exeter της Αγγλίας. Εκεί γράφει την πρώτη του διατριβή με θέμα το συμβολικό παιχνίδι. Στο Πανεπιστήμιο αυτό γνωρίζει την Marjorie Hourd, Καθηγήτρια Ψυχολογίας, η οποία τον βοήθησε να βρει τους συνδυαστικούς κρίκους ανάμεσα στην καλλιτεχνική δημιουργία και την ψυχανάλυση. Μετά το Exeter συνέχισε τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου. Εδώ ήρθε σε επαφή με τη Φιλοσοφία καθώς και την Ψυχολογία μέσω δύο καθηγητών, στις ομάδες των οποίων συμμετείχε ενεργά, του καθηγητή John Riley και του ψυχολόγου-φιλόσοφου James Prevers (Γέρου, 1995: 14-15).

Το 1956 επιστρέφει στην Ελλάδα *«με περιορισμένες προσδοκίες»*, όπως ο ίδιος ισχυρίζεται. Η κυβέρνηση Κ. Καραμανλή δεν αφήνει περιθώρια για ανάμειξή του στα εκπαιδευτικά πράγματα της χώρας, αφού θεωρείται ένας *«αμετανόητος αριστερός δημοτικιστής»*, που *«είχε καβαλικέψει το καλάμι»*, άρα *«επικίνδυνος»* για την εκπαίδευση, σύμφωνα με τις απόψεις του τότε Υπουργού Παιδείας Κασσιμάτη. Η κατάσταση αυτή οδήγησε τον Θ. Γέρου να επιστρέψει στην παλιά του δουλειά, τη διδασκαλία στο Δημοτικό. Έτσι, την περίοδο αυτή του δίνεται η δυνατότητα να γράψει μερικά από τα σημαντικότερα βιβλία του, όπως: *«Το εκπαιδευτικό πρόβλημα»*, *«Η Σχολική Αποτυχία»* κ.ά. (Γέρου, 1995: 15).

Το 1964 έγινε μέλος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, όταν ανέλαβε την εξουσία η Ένωση Κέντρου, και εργάστηκε συστηματικά για την Εκπαιδευτική Με-

ταρρύθμιση του 1964-1965, ενώ το 1967, κατά τον Θ. Γέρου, «ήρθε η συμφορά». Η στρατιωτική κυβέρνηση που ανέλαβε τη διοίκηση κατάργησε το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο και στράφηκε με μένος εναντίον όλων όσους το αποτελούσαν. Έτσι, τον Αύγουστο του 1968 ο Θ. Γέρου μετανάστευσε στο Τορόντο του Καναδά, όπου απασχολήθηκε στα σχολεία της Ελληνικής Κοινότητας (Γέρου, 1995: 17).

Το 1970 εξασφάλισε υποτροφία στο Αμερικανικό Πανεπιστήμιο Εμποry, όπου συνέχισε τις μεταπτυχιακές του σπουδές στη Φιλοσοφία. Την περίοδο αυτή ο Θ. Γέρου «γνωρίζει» τον Αριστοτέλη, τους Άραβες διανοητές και τους Αριστοτελικούς φτάνοντας ως τον Έγελο. «*Με το πρόγραμμα αυτό έγινε μεγάλη στροφή στις σπουδές και τα διαβάσματά μου*», θα πει ο ίδιος αργότερα. Τη διετία 1972-1974 πραγματοποιεί μεταπτυχιακές σπουδές στην Ιστορία της Παιδείας στο O.I.S.E. του Πανεπιστημίου του Τορόντο (Γέρου, 1995: 19).

Με το τέλος της Επταετίας των συνταγματαρχών η κατάσταση στην Ελλάδα άρχισε να βελτιώνεται διαμορφώνοντας έτσι τις συνθήκες για την επιστροφή και του Θ. Γέρου, ενώ οι εκλογές του 1981 και η νίκη του ΠΑΣΟΚ δίνουν νέα ώθηση στα εκπαιδευτικά πράγματα. Ο Θ. Γέρου μετά από πρόταση του Ανδρέα Παπανδρέου αναλαμβάνει τη θέση του Ειδικού Συμβούλου για θέματα Παιδείας, ενώ το 1985-87 τοποθετείται Γενικός Γραμματέας Λαϊκής Επιμόρφωσης και το χρονικό διάστημα 1988-1989 και πάλι Σύμβουλος του Υπουργού Παιδείας (Γέρου, 1995: 25).

Ο Θ. Γέρου πέθανε στην Αθήνα στις 6 Απριλίου του 1996. Έτσι ολοκληρώνεται η πενήντάχρονη σχεδόν πορεία ενός ακούραστου εργάτη-αγωνιστή, του οποίου η συμβολή στη μόρφωση γενικότερα του ελληνικού λαού είναι από τις πιο αξιόλογες (Τσακαλίδης, 1996).

Ο Θ. Γέρου έφυγε αφήνοντας πίσω του ως παρακαταθήκη ένα σημαντικό ερευνητικό και συγγραφικό έργο και μια αναμφισβήτητη πλούσια δράση στα εκπαιδευτικά μας πράγματα, που αξίζει τον κόπο να ερευνηθεί και να μελετηθεί προσεκτικά. Στη συνέχεια ακολουθεί σύντομη αναφορά στις βασικές πτυχές της δράσης του σε όλη τη διάρκεια της εκπαιδευτικής του διαδρομής και μια απόπειρα συνοπτικής αποτίμησης του έργου του στην ελληνική εκπαίδευση.

2. Ως δάσκαλος του Δημοτικού Σχολείου σε σχολεία της Ελλάδας και του Εξωτερικού

Ο Θ. Γέρου δίδαξε αρκετά χρόνια σε Δημοτικά Σχολεία τόσο της Ελλάδας όσο και του Εξωτερικού. Η διδακτική του εμπειρία δεν ήταν συνεχής λόγω της πολιτικής κατάστασης που επικρατούσε στην Ελλάδα την περίοδο, στην οποία αναφερόμαστε (1940-1974).

Για τρία χρόνια, από το 1942 ως το 1945, υπηρετεί στο Δημοτικό Σχολείο Πτερούντας Λέσβου παράλληλα με τη γυναίκα του, Ευσεβία Κιουκτσή, η οποία ήδη από το 1939 υπηρετεί ως δασκάλα στο συγκεκριμένο σχολείο (Αρχείο Δημοτικού Σχολείου Πτερούντας, χ.χ.: 2). Το εν λόγω σχολείο αποτέλεσε σταθμό για τη μετέπειτα εκπαιδευτική του διαδρομή, μιας και, όπως αναφέρει ο ίδιος,

όταν το 1953 πήγε για μεταπτυχιακές σπουδές στο Exeter της Αγγλίας και ζήτησε από την καθηγήτριά του Marjorie Hourd να ασχοληθεί στη διατριβή του με το συμβολικό παιχνίδι, εκείνη του ζήτησε «να αιτιολογήσει τι ήταν αυτό που τον έκανε να ασχοληθεί «με το παιδικό παιχνίδι και το συμβολισμό του». Η εξήγηση που έδωσε, προϊόν εμπειρίας του «από τα χρόνια της Γερμανικής κατοχής» της προκάλεσε τέτοιο ενθουσιασμό που, με Πρόλόγό της, τη δημοσίευσε με μορφή άρθρου στο περιοδικό «The New ERA in Home and School». Ήταν τόσο συγκλονιστική η εμπειρία του Θ. Γέρου στο Δημοτικό Σχολείο της Πτερούνας, όπως ο ίδιος γραπτός περιέγραψε στην Καθηγήτριά του, που η Μ. Hourd γράφει χαρακτηριστικά στο προαναφερθέν περιοδικό: «Όταν για πρώτη φορά διάβασα αυτές τις σελίδες, ένιωσα μια παράξενη συγκίνηση, επειδή κατάλαβα ότι ο κ. Γέρου είχε εξαναγκαστεί να καταπιαστεί με παιδαγωγικά προβλήματα κάτω από συνθήκες εξαιρετικών στερήσεων. Πολλοί άνθρωποι θα έδειχναν ενδιαφέρον να αποκτήσουν μια ιδέα γύρω από τις δοκιμασίες που υπόφερε ο ελληνικός λαός κατά το λιμό που διαδέχτηκε την κατοχή της χώρας τους από τους Ναζί, και να πληροφορηθεί για τις ανακαλύψεις που έκανε αυτός ο θαρραλέος δάσκαλος για τη δύναμη και τη αδυναμία του ανθρώπινου πνεύματος» (Κουντζαμάνης, 1996: 61-62).

Στη συνέχεια, από το 1946 μέχρι το 1952 υπηρετεί σε Δημοτικά Σχολεία της Λέσβου και πιο συγκεκριμένα στην Πέτρα, τα Πάμφιλα και τη Μυτιλήνη. Η εμπειρία του από τη διδασκαλία στην Α' τάξη σε σχολεία της Μυτιλήνης αποτέλεσε τη βάση για τη διεξαγωγή έρευνας και την εκπόνηση του βιβλίου του «Πώς edίδαξα στην πρώτη τάξη».

Μετά το τέλος των μεταπτυχιακών του σπουδών στην Αγγλία επιστρέφει στην Ελλάδα (1956). Αν και, όπως προαναφέρθηκε, έχει όλα τα τυπικά προσόντα να προσφέρει στην εκπαίδευση και από άλλες θέσεις, η πολιτική κατάσταση δεν του το επιτρέπει κι έτσι από το 1956 έως το 1964 υπηρετεί και πάλι σε Δημοτικά Σχολεία της Αθήνας (Ν. Ιωνία) και του Πειραιά (Γέρου, 1995: 15).

Τον Αύγουστο του 1968 ο Θεόφραστος Γέρου μετανάστευσε στο Τορόντο. Αρχικά απασχολήθηκε στα σχολεία της Ελληνικής Κοινότητας του Τορόντο, ενώ στη συνέχεια βρήκε δουλειά σε ένα καναδέζικο Δημοτικό Σχολείο στο οποίο φοιτούσαν παιδιά προικισμένα με υψηλή νοημοσύνη. Εκεί παρέμεινε για ένα χρόνο. Έτσι απέκτησε διδακτική εμπειρία δυο ετών σε δημοτικά σχολεία του Καναδά (Γέρου, 1995: 17).

3. Ως δάσκαλος των μετεκπαιδευομένων στο Μαράσλειο Διδασκαλείο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Την περίοδο 1965-1967 υπήρξε Καθηγητής στο Μαράσλειο Διδασκαλείο, που τότε υπαγόταν στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, και του είχαν ανατεθεί δύο μαθήματα. Το πρώτο ήταν η Διδακτική των γλωσσικών μαθημάτων, που αναπτύχθηκε σε ψυχολογικά και φιλοσοφικά μαθήματα για την γλώσσα, με σημαντική επίδραση από τους Ρώσους ψυχολόγους, όπως οι Vygotsky, Luria, Davidov κ.ά.

Το δεύτερο μάθημα ήταν η Σχολική Καθυστέρηση ή Σχολική Αποτυχία. Ένα μάθημα εντελώς καινούργιο, το οποίο ο ίδιος διαμόρφωσε, αφού δεν είχε υπάρξει ανάλογη προσπάθεια στο παρελθόν. Την περίοδο αυτή ασχολήθηκε με τη μετεκπαίδευση των δασκάλων καθώς και με την συγγραφή ενός βιβλίου δύο τόμων με τίτλο «Γλώσσα: Θεωρία και Πράξη» (Γέρου, 1995: 16).

4. Ως ερευνητής των διδακτικών προβλημάτων και συγγραφέας επιστημονικών συγγραμμάτων και σχολικών βοηθημάτων

Το συγγραφικό και ερευνητικό έργο του Θ. Γέρου περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα επιστημονικών ενδιαφερόντων, που ο Α. Κουτζαμάνης κατηγοριοποιεί χρονολογικά σε τέσσερις μεγάλες διαστάσεις (Κουτζαμάνης, 1996: 23-26).

Η **πρώτη διάσταση** είναι η *καλλιτεχνική-ποιητική*, η οποία περιλαμβάνει βιβλία και έρευνες για το παιχνίδι στην παιδική ηλικία και το συμβολισμό του, καθώς και ενασχόληση με την τέχνη, κυρίως τη ζωγραφική (ιχνογραφία – έκφραση) και την παιδεία διά της τέχνης (Κουτζαμάνης, 1996: 24). Βιβλία που σχετίζονται με αυτή τη διάσταση του έργου του είναι: «*Παιχνιώδεις μορφές εργασίας στο Δημοτικό Σχολείο*» (και αργότερα σε δεύτερη έκδοση με τίτλο: «*Το συμβολικό παιχνίδι*»), καθώς και δύο άρθρα στο περιοδικό «*Ζυγός*» (1958-59), τα οποία συμπεριλαμβάνονται στο βιβλίο «*Αντιδημοκρατική εκπαίδευση*» με τίτλο «*Δημιουργική φαντασία και Αυτοέκφραση*» και «*Η αναζήτηση της ελευθερίας στην αυτοέκφραση*» (Γέρου, 1975: 45, 49).

Η **δεύτερη διάσταση** είναι η *γλωσσολογική*, που αποτελεί και μια από τις σημαντικότερες διαστάσεις του έργου του. Κυρίως τον απασχόλησε το πρόβλημα της διγλωσσικής διδασκαλίας και οι επιπτώσεις του στον ψυχισμό των μαθητών. Ερευνήσε συστηματικά το βασικό ορθογραφικό λεξιλόγιο των μαθητών συγκεντρώνοντας πολύτιμο υλικό από τους δικούς του μαθητές στη Μυτιλήνη, το οποίο και εξέδωσε σε πέντε τόμους το 1965-1966. Βιβλία τα οποία έγραψε και σχετίζονται με τη γλωσσολογική διάσταση του έργου του είναι το δίτομο έργο του «*Ειδική Διδακτική – προβλήματα διδασκαλίας της γλώσσας*» (1966), επίσης «*Το Χρηστικό Λεξικό*», που εξέδωσε στη σειρά του Βασικού Εννιάχρονου Σχολείου (1977) ανάμεσα σε άλλες εκδόσεις σχολικών βοηθημάτων, καθώς και το «*Πώς εδίδαξα στην πρώτη τάξη*» (1961), το οποίο στηρίζεται σε προσωπικό υλικό που ο ίδιος συγκέντρωσε κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας του στην πρώτη τάξη σε Δημοτικό Σχολείο της Μυτιλήνης. Το βιβλίο αυτό και η μέθοδος διδασκαλίας που προβάλλει χαρακτηρίστηκαν από τον Θρασύβουλο Σταύρου ως «*πρόγραμμα διδακτικής ιδιοφυΐας*» (Κουτζαμάνης, 1996: 24).

Η **τρίτη διάσταση** του συγγραφικού και ερευνητικού έργου του Θ. Γέρου είναι η *φιλοσοφική*. Οι κλάδοι της φιλοσοφίας με τους οποίους βασικά ασχολήθηκε είναι η Αρχαία Φιλοσοφία (Προσωκρατικοί, Πλάτων, Αριστοτέλης), η Μεσαιωνική Φιλοσοφία, Παραδοσιακή Ηθική, Φιλοσοφία και Πνεύμα στην Εκπαίδευση, Μεταφυσική και Ανθρώπινες Παραδόσεις, Αισθητική και Εκπαίδευση, Προσέγγιση στις ανθρωπιστικές σπουδές. Βιβλία σχετικά με τη φιλοσοφική διά-

σταση είναι: «*Παιδεία και Νεοέλληνες Διανοητές*» (2 τόμοι) (1980), «*Η Ελληνική Παιδεία*» (1990) με έμφαση στους Προσωκρατικούς, και «*Προβληματική στην Εκπαίδευση*» (1977) (Κουτζαμάνης, 1996: 25).

Η **τέταρτη και τελευταία διάσταση** στο έργο του Θ. Γέρου είναι η *εκπαιδευτική πολιτική*. Ασχολήθηκε κυρίως με θεσμούς όπως αυτός του Σχολικού Συμβούλου, της Ενισχυτικής Διδασκαλίας, της Ειδικής Αγωγής, της Λαϊκής Επιμόρφωσης κ.ά. Βιβλία σχετικά με αυτή τη διάσταση του έργου του είναι η «*Εκπαιδευτική Πολιτική*» (1981), «*Ο σχολικός σύμβουλος και η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση*» (1984), «*Κριτική Παιδαγωγική*» (1988), «*Βαθιές τομές στην Εκπαίδευση*» (1985) κ.ά (Κουτζαμάνης, 1996: 25).

Ο Θ. Γέρου σε μεγάλη πια ηλικία, σχεδόν 80 ετών, δεν φαίνεται να είχε τη διάθεση να αποχωρήσει από την ερευνητική και συγγραφική του προσπάθεια, αφού το Νοέμβριο του 1994 συμμετείχε στο Συμπόσιο «*Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση 1964: Τριάντα χρόνια μετά*», στην Πάτρα, με ένα άρθρο του, το οποίο τιτλοφορείται «*Η βαθύτερη σημασία της εκπαιδευτικής αλλαγής του 1964. Η απαγκίστρωση από αγκυλώσεις*», αλλά και η συνέντευξη την οποία παραχωρεί στον Α. Κουτζαμάνη τον Οκτώβρη του 1995 στο περιοδικό *Παιδαγωγικό Βήμα Αιγαίου* αποδεικνύει αυτή του τη διάθεση. Επίσης, τα τελευταία χρόνια, από το 1993 μέχρι και λίγο πριν από το θάνατο του, το 1996, παρενέβαινε συστηματικά στα εκπαιδευτικά πράγματα της χώρας μας αρθρογραφώντας τόσο σε εκπαιδευτικά περιοδικά (Εκπαιδευτική Κοινότητα) όσο και σε εφημερίδες, αλλά και συμμετέχοντας ενεργά με την προσωπική του παρουσία σε συνέδρια (Πάτρα) και ημερίδες που διοργάνωναν εκπαιδευτικοί φορείς και Πανεπιστήμια.

5. Ως Πάρεδρος, Σύμβουλος και Αντιπρόεδρος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Το 1964 έγινε Πάρεδρος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, όταν ανέλαβε την εξουσία η Ένωση Κέντρου, με Υπουργό Παιδείας τον Γ. Παπανδρέου και Γενικό Γραμματέα τον Ευάγγελο Παπανούτσο, και αναφέρει: «*Επρεπε να έρθει η ώρα της Ένωσης Κέντρου για να ακουστεί και η δική μας η φωνή, μέσα από τα επίσημα κανάλια*» (Γέρου, 1995: 16).

Την περίοδο αυτή (1964-65) εργάστηκε συστηματικά για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964-1965. Όπως λέει χαρακτηριστικά, ο ίδιος είχε ιδιαίτερα προετοιμαστεί γι' αυτό μέσα από τα επιμορφωτικά σεμινάρια που διοργάνωνε από το 1956 έως το 1964 ο Ε. Παπανούτσος, προκειμένου να προετοιμάσει τη διάδοχη κατάσταση στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (Γέρου, 1995: 15). Έτσι, ως μέλος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου τοποθετήθηκε Πρόεδρος της Επιτροπής Κρίσεως των βιβλίων της Γραμματικής του Δημοτικού Σχολείου και Μέλος της Επιτροπής Προπαρασκευής σχολικών ραδιοφωνικών εκπομπών, όπου για δυο χρόνια μαζί με άλλους προσέφερε τις υπηρεσίες του για να λάβει σάρκα και οστά «*ο λόγος της απελευθερώσεως*» (Γέρου, 1995: 143· Ψάλτη, 2002: 61-62).

Μετά το τέλος της δικτατορίας, ο Θ. Γέρου επιστρέφει στην Ελλάδα. Τα προ-

βλήματα της Παιδείας ήταν πολλά και έπρεπε να αντιμετωπιστούν άμεσα. Ο ίδιος, συμμετέχοντας σε πολλές επιτροπές, ταυτόχρονα ασχολήθηκε με καιρία θέματα, όπως τα αναλυτικά προγράμματα και τα διδακτικά βιβλία. Ενώ, όμως, αρχικά το κλίμα ήταν θετικό από όλες τις παρατάξεις, στη συνέχεια άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους κάποιες διαφωνίες, οι οποίες είχαν κυρίως προσωπικό χαρακτήρα. Οι διαφωνίες αυτές συνέβαλαν στο να καθυστερήσει η εφαρμογή αναγκαίων μέτρων για την λύση των εκπαιδευτικών προβλημάτων, με αποτέλεσμα τη δημιουργία αρνητικού κλίματος (Γέρου, 1995: 18).

Από το 1981 και μετά πέρασε από διάφορες θέσεις του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου και προσέφερε τις άοκνες υπηρεσίες του σε πολλές Επιτροπές του Υπουργείου Παιδείας μέχρι το 1989, όταν με την αλλαγή Κυβέρνησης υπέβαλε την παραίτησή του, παρότι ήταν διορισμένος αξιοκρατικά ως προεδρεύων αντιπρόεδρος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου (Κουτσαμάνης, 1996: 5).

6. Ως Ειδικός Σύμβουλος των Υπουργών Παιδείας των Κυβερνήσεων του Α. Παπανδρέου (1981-1985 και 1988-1989) και ως Γενικός Γραμματέας Λαϊκής Επιμόρφωσης

Οι εκλογές του 1981 και η νίκη του ΠΑΣΟΚ δίνουν νέα ώθηση στα εκπαιδευτικά πράγματα. Ο Θ. Γέρου μετά από πρόταση του Ανδρέα Παπανδρέου, την οποία μετέφερε στον ίδιο προσωπικά ο τότε Υφυπουργός Παιδείας Πέτρος Μώραλης, αναλαμβάνει τη θέση του Ειδικού Συμβούλου για Θέματα Παιδείας, θέση σημαντική και υπεύθυνη (Γέρου, 1995: 19).

Η περίοδος αυτή είναι η πιο δημιουργική και η συμβολή του στα εκπαιδευτικά πράγματα είναι περισσότερο έκδηλη από ποτέ. Στηρίζει το θεσμό του Σχολικού Συμβούλου, συμβάλλει καθοριστικά στη σύνταξη του Νόμου 1566/85 και προωθεί συγκεκριμένα μέτρα και θεσμούς, όπως: Ενισχυτική Διδασκαλία, Περιφερειακά Επιμορφωτικά Κέντρα (ΠΕΚ), Ειδική Αγωγή (Κουτσαμάνης, 1996: 25· Τσακαλίδης, 1996).

Το 1985-87 τοποθετείται Γενικός Γραμματέας Λαϊκής Επιμόρφωσης, οπότε και ενισχύει την προσπάθειά του ενάντια στον αναλφαριθμητισμό στις μονάδες του Στρατού, στις φυλακές και σε συνοικισμούς τσιγγάνων (Κουτσαμάνης, 1996: 25).

Στη συνέχεια, στο διάστημα 1988-89 αναλαμβάνει και πάλι Ειδικός Σύμβουλος του Υπουργού Παιδείας, θέση την οποία διατήρησε συνολικά για 15 ολόκληρα χρόνια.

7. Συμπεράσματα

Ο Θ. Γέρου υπήρξε αναμφισβήτητα μια ξεχωριστή προσωπικότητα με σημαντική προσφορά για τα εκπαιδευτικά πράγματα της εποχής του. Αγωνίστηκε με πάθος για τις ιδέες του, τις οποίες υποστήριξε μέχρι τέλους, ανεξάρτητα από το προσωπικό κόστος που είχε μια τέτοια στάση. Η αγάπη του για το παιδί και

το σχολείο διαφαίνεται σε όλη τη διάρκεια της εκπαιδευτικής του πορείας, αφού επιδίωξή του ήταν να δίνει λύσεις μέσα από τις ερευνητικές του αναζητήσεις.

Υπήρξε πολυδιάστατη προσωπικότητα. Δεν ήταν μόνο ο «φωτισμένος δάσκαλος» που με τον απλό, ζωντανό και ώριμο λόγο του, βγαλμένο μέσα από την καρδιά του, πετύχαινε κατευθείαν το στόχο του. Ήταν ο «προοδευτικός παιδαγωγός», ο οποίος τολμούσε να προβάλλει τις καινοτόμες ιδέες του σε καιρούς «πολιτικά» δύσκολους εισπράττοντας το ανάλογο κόστος. Ήταν, τέλος, ο «καινοτόμος σύμβουλος», ο οποίος μέσα από τα βιβλία του κατόρθωνε να παρουσιάζει με αντικειμενικότητα τα εκπαιδευτικά προβλήματα που κάθε φορά τον απασχολούσαν, αλλά δεν έμενε μόνο στη θεωρία, προχωρούσε και σε προτάσεις, δίνοντας έτσι τη δυνατότητα στον απλό εκπαιδευτικό της πράξης να βρει τις λύσεις που αναζητούσε (Κουτζαμάνης, 1996: 4-5).

Έτρεφε μεγάλη πίστη προς τον Έλληνα δάσκαλο, τον οποίο θεωρούσε βασικό μοχλό για κάθε βελτιωτική προσπάθεια στην εκπαίδευση, άλλωστε υπήρξε και ο ίδιος δάσκαλος της πράξης και γνώριζε τι ακριβώς συνέβαινε (Τριλιανός, 1997: 31). Δεν έχανε ευκαιρία να συμβουλευεί τους εκπαιδευτικούς θέλοντας να τους μεταδώσει το ανθρωπιστικό ιδανικό, στο πνεύμα του οποίου επιθυμούσε να μεγαλώσουμε και να εκπαιδεύσουμε τα παιδιά μας. Πιο συγκεκριμένα, έλεγε: «Διδάξτε τους μαθητές σας να είναι φιλόανθρωποι, να πιστεύουν στον άνθρωπο, να τον υπολήπτονται και να τον τιμούν σεβόμενοι τους γείτονες και τους εαυτούς τους. Και για το λόγο αυτόν να είναι περήφανοι που είναι άνθρωποι. Διδάξτε τους ότι ο άνθρωπος είναι κάτι ιερό για τον άνθρωπο. Και αυτός γίνεται πιστεύω τους. Τα υπόλοιπα θα έρθουν από μόνα τους» (Γέρου, 1980: 61-62).

Η πίστη στις αξίες και τα ιδανικά του φαίνεται και από τη στάση του την περίοδο της Χούντας, όταν το 1967 προτίμησε να παραιτηθεί από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο και να καταφύγει στον Καναδά ως μετανάστης, αφού, όπως επισημαίνει ο ίδιος, «δεν επρόκειτο αυτός και οι ομοϊδεάτες του να φάνε «ψωμί μυρωμένο» από τους κατεδαφιστές της εθνικής μας περηφάνιας και προκοπής αλλά και γιατί ύστερα από τόσους αγώνες δεν ήθελε να προδώσει τις ιδέες και τα ιδανικά του και να γίνει πιόνι, όπως τόσοι άλλοι, στα χέρια τέτοιων μικρών ανθρώπων και με τέτοια νοοτροπία» (Κουτζαμάνης, 1996: 5).

«Το πάθος της παιδαγωγίας και η αγάπη του για το παιχνίδι τον οδήγησε να ασχοληθεί με το συμβολικό παιχνίδι» αφιερώνοντας σε αυτό ένα ολόκληρο βιβλίο του. Επιπλέον, ως οπαδός του δημοκρατικού ιδεώδους «στηλιτεύει με αχαλίνωτο παιδαγωγικό πάθος τα στερεότυπα του παρελθόντος», τα οποία δεν άφηναν να αναπτυχθεί «η αυτοέκφραση, η δημιουργικότητα, η φαντασία και η αποκλίνοια σκέψη του μαθητή». Είναι οπαδός της Δημοκρατικής Παιδείας, η οποία επιτυγχάνεται μέσα από την ελευθερία και το διάλογο. Δε διστάζει να κρίνει αξιολογικά Έλληνες διανοητές και μάλιστα παιδαγωγούς, των οποίων προσπαθεί να επισημάνει τα θετικά και αρνητικά σημεία. Τέλος, τολμά να εισαγάγει νέους όρους στον παιδαγωγικό χώρο, όπως «διαλογική και αντιδιαλογική παιδεία, προβληματίζονσα εκπαίδευση, επιστημονική και επαγγελματική αυθεντία» κ.ά (Παπιάς, 1997: 33).

Ο Α. Παπάς, έχοντας προσωπική επαφή με τον Θ. Γέρου και γνωρίζοντας από κοντά την ανθρώπινη πλευρά του, αναφέρει χαρακτηριστικά: «Ο Θ. Γέρου ήταν πάντα στις επάλξεις, δε λιποψύχησε ποτέ. Ήταν ανθρώπινος και ανεξίκακος. Όλοι μας από τη δική του πλευρά ο καθένας του οφείλουμε κάτι ή πολλά» και συνεχίζει: «Ο πραγματικός δάσκαλος δεν επιθυμεί να κάνει φτωχά αντίγραφα της δικής του προσωπικότητας αλλά θεωρεί όπως ο Σωκράτης τους μαθητές του Συνόντας και Εταίρους. Αυτό έκανε και ο δικός μας δάσκαλος, ο Θεόφραστος» (Παπάς, 1997: 35).

Η προσφορά του Θ. Γέρου στην ελληνική εκπαίδευση από τις διάφορες θέσεις που κατά καιρούς κατείχε και στις οποίες αξιώθηκε να παίξει καθοριστικό ρόλο ήταν τόσο σημαντική, ώστε οι πολέμιοι των θέσεών του για τις αλλαγές στην Παιδεία να τον αποκαλούν «Αρχιμάστορα Σόλνες», υπονοώντας ότι ήταν ο κύριος εμπνευστής όλων των αλλαγών που προωθούσε η κυβέρνηση για την Παιδεία την περίοδο εκείνη (κυβέρνηση Α. Παπανδρέου, 1981-1985) (Κουτζαμάνης, 1996: 4).

Ο Θ. Γέρου υπήρξε ένα από τα ιστορικά στελέχη των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων του 1964 και του 1981-1985. Αναδείχθηκε αταλάντευτος στις θέσεις και πεποιθήσεις του, αλλά απλός και ήρεμος στις καθημερινές του συναναστροφές (Τσακαλίδης, 1996). «Αγωνίστηκε για τη Παιδεία από πολλά μετερίζια», όμως «Ποτέ –και σε περιόδους που κατείχε «υπεύθυνες θέσεις»– δεν ξέχασε πως είναι δάσκαλος...»· άλλωστε, αυτός ήταν ο βασικός λόγος που υπήρξε πάντοτε αγαπητός στους εκπαιδευτικούς (Χατζηδημητρίου, 1996: 10).

8. Βιβλιογραφία

- Αρχείο Δημοτικού Σχολείου Πτερούντας (χ.χ.), «Διδάσκαλοι», κεφ. 4^ο, επιμ. Π. Ανδρέου, δασκάλα το σχολικό έτος 1951-1952, Πτερούντα.
- Γέρου, Θ. (1961), *Πώς εδίδαξα στην πρώτη τάξη*, Στ. Π. Δημητράκος, Αθήνα.
- Γέρου, Θ. (1961), *Παιδαγωγικές ομιλίες*, Στ. Π. Δημητράκος, Αθήνα.
- Γέρου, Θ. (1966), *Ειδική Διδακτική*, τόμ. 1 και 2, αυτοέκδοση, Αθήνα.
- Γέρου, Θ. (1975), *Αντιδημοκρατική Εκπαίδευση*, Ηράκλειτος, Αθήνα.
- Γέρου, Θ. (1976), *Σχολική Αποτυχία*, Κέδρος, Αθήνα.
- Γέρου, Θ. (1980), *Παιδεία και Νεοέλληνες Διανοητές*, τόμ. 1 και 2, αυτοέκδοση, Αθήνα.
- Γέρου, Θ. (1984), *Το συμβολικό παιχνίδι*, Δίπτυχο, Αθήνα.
- Γέρου, Θ. (1984), *Ο Σχολικός Σύμβουλος και η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση*, Δίπτυχο, Αθήνα.
- Γέρου, Θ. (1995), Συνέντευξη στον Αρ. Κουτζαμάνη στο περ. *Παιδαγωγικό Βήμα Αιγαίου*, τ. 20-21, Μυτιλήνη.
- Κουτζαμάνης, Α. (1996), «Θεόφραστος Γέρου: Ο φωτισμένος δάσκαλος, ο προοδευτικός παιδαγωγός, ο καινοτόμος σύμβουλος», περ. *Παιδαγωγικό Βήμα Αιγαίου*, τεύχ. 20-21, Μυτιλήνη.
- Κουτζαμάνης, Α. (1996), «Σταθμοί στη ζωή και στην πνευματική δραστηριότητα του Θεόφραστου Γέρου», Δημοσίευση της Καθηγήτριας Μ. Hourd του Πανεπιστημίου Exeter της Αγγλίας στο περ. «*The New Era in Home and School*» σχετικά με τη διδακτική εμπειρία του Θ. Γέρου στα χρόνια της Γερμανικής κατοχής σε μετάφραση του Α. Κουτζαμάνη, *Παιδαγωγικό Βήμα Αιγαίου*, τ. 20-21, Μυτιλήνη.
- Κουτζαμάνης, Α. (1996), «Περιοχές πνευματικής ενασχόλησης και κύριες διαστάσεις στο έργο του Θεόφραστου Γέρου», *Παιδαγωγικό Βήμα Αιγαίου*, τ. 20-21, Μυτιλήνη.
- Παπάς, Α. (1997), «Παιδαγωγικό Μνημόσυνο για το μεγάλο Νεοέλληνα παιδαγωγό Θεόφραστο Γέρου», *Διδασκαλικό Βήμα*, αρ. φ. 1087, εκδ. ΔΟΕ, Αθήνα.
- Τριλιανός, Α. (1997), «Παιδαγωγικό Μνημόσυνο για το μεγάλο Νεοέλληνα παιδαγωγό Θεόφραστο Γέρου», *Διδασκαλικό Βήμα*, αρ. φ. 1087, εκδ. ΔΟΕ, Αθήνα.
- Τσακαλίδης, Α. (1996), «*Εφυνγε ο Παιδαγωγός Θεόφραστος Γέρου*», εφημ. «Μακεδονία», 08/04/1996, Θεσσαλονίκη.
- Χατζηδημητρίου, Φ. (1996), «Ένας άνθρωπος δικός μας», *Εκπαιδευτική Κοινότητα*, τ. 37, Αθήνα.
- Ψάλτη, Ε. (2002), «Θεόφραστος Γέρου: Ένας παιδαγωγός της θεωρίας και της πράξης», Διπλωματική Εργασία, ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Αθηνών.

Βιβλιογραφία

- Αγραφιώτης, Δ. (1999), *Πολιτιστικές αβεβαιότητες*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Αντόρνο, Λόβενταλ, Μαρκούζε και Χορκχάιμερ (1984), *Τέχνη και μαζική κουλτούρα*, Ύψιλον, Αθήνα.
- Burke, Peter (2003), *Αυτοψία Οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*, Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Γκόντφρεϋ, Τόνυ (2001), *Εννοιολογική τέχνη*, Καστανιώτης, Αθήνα.
- Γκουγκουλή, Κλεώ (1999), *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία*, Καστανιώτης, Αθήνα.
- Da Silva, Jose Gentil (1986), *Η ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, στο: ΙΑΕΝ και Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, τόμος Α', Αθήνα.
- Καμπουρίδης, (1986), *Η ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τόμος Β', ΙΑΕΝ και Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα.
- Κανατσούλη, Μένη, «Νεότερες απόψεις στη μελέτη της Παιδικής Λογοτεχνίας», *Η Λέσχη των Εκπαιδευτικών*, τεύχος 11, σ. 27-29.
- Καρπόζηλου, (1986), *Η ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τόμος Β', ΙΑΕΝ και Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα.
- Μακντόναλντ, Ν. (1994), *Μια θεωρία για τη μαζική κουλτούρα*, Η κουλτούρα των μέσων, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Μακρυωνίτη, Δ. (2003), *Κόσμοι της παιδικής ηλικίας*, Τοπικά δ', Νήσος.
- Μακρυωνίτη, Δ. (1986), *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834-1919*, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννενα.
- Μιχαήλ, Μ. (2007), *Η παιδική ηλικία στο σύγχρονο παιδικό περιοδικό τύπο*, Πτυχιακή Εργασία, Διδασκαλείο «Μαρία Αμαριώτου» Π.Τ.Δ.Ε. Πανεπιστημίου Κρήτης, 2007.
- Μπωντριγκιάρ, Ζ. (1994), «Η κουλτούρα των μαζικών μέσων», στο: *Η κουλτούρα των μέσων*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 263-295.
- Ντελόπουλος, Κ. (1996) *Η Παιδική Αποθήκη και ο Δημήτριος Πανταζής. Το πρώτο ελληνικό παιδικό περιοδικό και ο εκδότης του. Συμβολή στη μελέτη της παιδικής λογοτεχνίας*, Καστανιώτης, Αθήνα.
- Οικονομίδου, Σ. (2000), *Χίλιες και Μία Ανατροπές*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Πατινιώτης, Ν. (1992), *Μεθοδολογία Κοινωνικών Ερευνών*, Πάτρα.
- Αφιέρωμα: Παιδική Λογοτεχνία, *Περίπλους*, Τετράδιο για τα γράμματα και τις τέχνες, τεύχος 49, σ. 37-46.
- Overtrup, J. (2003), *Κόσμοι της Παιδικής Ηλικίας*, Τοπικά δ', Νήσος.
- Πάτσιου, (1986), *Η ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τόμος Β', ΙΑΕΝ και Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ. 517-522.
- Αντόρνο, Τ. (1994), *Η τηλεόραση και η διαμόρφωση της μαζικής κουλτούρας. Η κουλτούρα των μέσων*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 89-114.

- Τερεζάκη, Χ. (2004), *Το πρόγραμμα «Μελίνα-Εκπαίδευση και Πολιτισμός» ως εναλλακτική μορφή επικοινωνίας και μάθησης*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Π.Τ.Δ.Ε, Ρέθυμνο.
- Fagotti, U. (1986), *Η ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τόμος Α', ΙΑΕΝ και Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα.